

JOSEP MARÍA NOLLA, LLUÍS PALAHÍ

**EL JACIMENT ARQUEOLÒGIC DE SANTA MARIA
DE BELL-LLOC (SANTA CRISTINA D'ARO,
BAIX EMPORDÀ). NOVES EXCAVACIONS
(2008-2009) I NOVES DADES¹**

(Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona)

¹ Aquest treball ha estat realitzat dins del marc del projecte HAR2010-16458 (Del *oppidum* a la *ciuitas*. Anàlisi de un proceso histórico en el nordeste peninsular. II. El periodo alto-imperial) del Ministerio de Ciencia e Innovación. Aprofitem per agrair al col·lega David Vivó la seva ajuda.

ESTUDIS DEL BAIX EMPORDÀ
Sant Feliu de Guíxols, 2012
Volum 31 - ISSN 1130-8524

RESUM: A partir del resultat de dues noves campanyes d'excavació la segona de las quals va permetre la localització parcial de la pars fructuaria d'una vil·la, amb aprofitaments posteriors i un seguit de tombes lligades a l'església immediata, es proposa una interpretació de l'evolució d'aquell jaciment des d'època romana fins a l'actualitat.

PARAULES CLAU: vil·la romana, producció agrícola, cementiri, temple tardoantic, capella privilegiada, esglésies juxtaposades.

1.- LOCALITZACIÓ I CARACTERÍSTIQUES DEL JACIMENT

L'església parroquial de Santa Maria s'alça, solitària, en els primers contraforts de les Gavarres (fig. 1), en l'indret de Bell-lloc, al costat del camí que porta de Santa Cristina d'Aro a Romanyà de la Selva, muntanya amunt, on hi ha el temple parroquial dedicat a sant Martí del qual l'església de Santa Maria fou, durant molts segles, sufragània. Ocupa un espai esplèndid i agricolament molt ric, obert a la vall d'Aro, en un lloc on sovintegen les fonts (Clotet, 1990, p. 5-29; Clotet, Pallí i Roqué, 1999).

L'església actual, preromànica, conforma, amb l'antiga rectoria, un edifici del segle XVIII, una unitat aïllada d'altres construccions a la qual s'arriba fàcilment des de la carretera que puja a Romanyà, per un curt camí de terra. És una construcció de dimen-

Fig. 1- Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro). Planta de localització del jaciment.

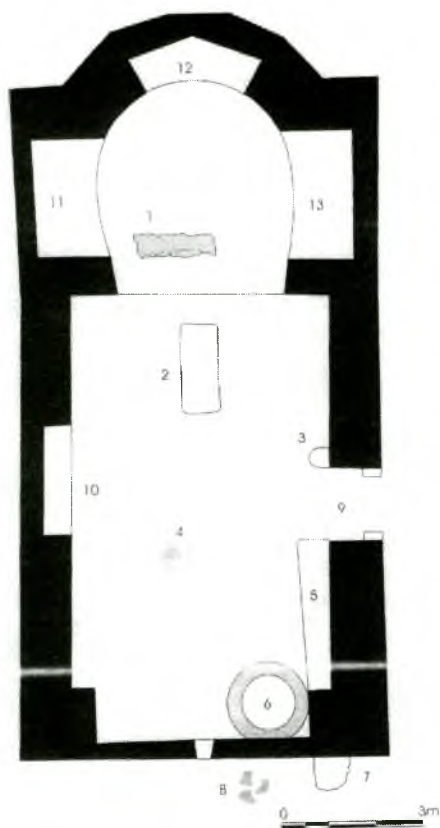

Fig. 2- Planta de les estructures localitzades a l'interior de l'església durant els treballs dels anys seixanta del segle XX (segons F. Aicart (2003) a partir d'un croquis de M. Oliva). 1) Paret romana. 2) Lauda funerària moderna. 3) Petita fornícula amb fragment de *tegula* romana. 4) Fragment *in situ* d'un sòl d'*opus signinum*. 5) Mur romà. 6) Cercle de pedres. 7) Mur exterior. Possible perllongació del situat més a llevant (núm. 5). 8) Restes d'un paviment. 9) Porta actual. 10) Porta antiga, paredada. 11 i 13) Fornícules laterals considerades romàniques. 12) Fornícula preromànica.

sions reduïdes afectada per diverses reformes i reconstruccions, restaurada, que, tanmateix, conserva en bona part les característiques de l'obra inicial. Ha estat estudiada convenientment (Oliva, 1962, p. 77-78; Badia, 1977, p. 375; Barral, 1981, p. 273; Junyent, 1983, p. 91-92; Ramos, 1984, p. 308-309; Badia, 1985, p. 520) i ha plantejat, fins ara, problemes en la restitució definitiva de la seva planta. Efectivament, J. Badia propugnava l'existència d'un contraabsis a ponent a partir d'alguns indicis, proposta discutida per uns i acceptada per altres. És un tema que només afecta tangencialment el nostre estudi però ens hi tornarem a referir.

Durant la campanya de restauració del temple preromànic de 1959-1960 i 1962-1964, hom posà al descobert uns murs preexistents (fig. 2) un dels quals es trobà aproximadament davant

de l'arc triomfal, dins del presbiteri, un altre al costat occidental de l'actual porta d'accés, juxtaposat o per sota del mur actual i un tercer, que podria ser el perllongament d'aquest, per sota del mur occidental de l'actual edifici, que foren considerats romans en funció de la seva factura (*opus incertum* a base de pedruscall poc treballat i morter de

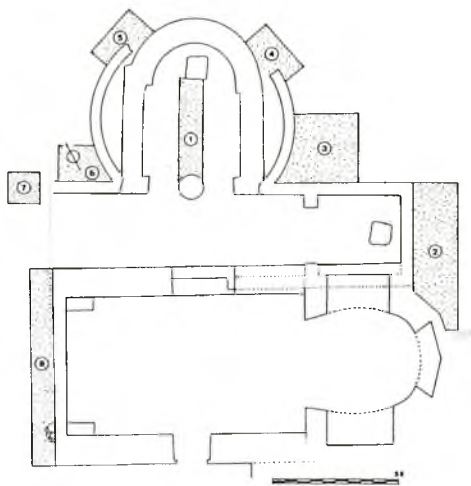

Fig. 3- Planta de les excavacions de l'any 1985 amb indicació dels diferents sondeigs realitzats (segons Esteva, 1990).

calç) (molta més informació que en el treball d'Esteva (1990, p. 63-114), podem trobar-la en l'estudi detalladíssim de F. Aicart (2003), encara inèdit). D'aquestes parets, l'assenyalada en tercer lloc fou, més endavant, redescobert per Esteva (1990, p. 100, fig. 43) i posada en relació amb el possible contraabsis.

Dins de la nau, més cap al nord, s'identificà *in situ* un fragment de paviment d'*opus signinum* d'uns 0,34 m², que s'ha conservat, que fou considerat el sòl antic de l'església i/o el de l'antic edifici romà preexistent. Un altre fragment de paviment de les mateixes característiques el localitzà M. Oliva quan obrí, l'any 1964, una rasa paral·lela als peus del temple actual (Aicart, 2003, p. 101-105, fig. 22).

En aquells treballs es recuperà ceràmica romana, en part perduda i en part estudiada (Tremoleda i Castanyer, 1988, p. 19-27), i alguna peça arquitectònica decorada considerada preromànica (Esteva, 1990, p. 73, fig. 10).

En acabar, quedaven moltes qüestions plantejades entre les quals les característiques i la importància de l'edifici romà preexistent i la relació entre un i altre, cosa que aconsellava efectuar excavacions arqueològiques al seu entorn (Esteva, 1990, p. 63-79; Aicart, 2003). Calgué, però, esperar a 1982. Aquell any i, encara, el 1984 i el 1985, L. Esteva explorà el costat nord i, puntualment, realitzà un sondeig contra la paret occidental del temple actual, descobrint estructures que capgiraven completament la concepció del jaciment i la seva interpretació. Era conscient que la feina no s'havia acabat i que calia continuar explorant l'entorn per a intentar comprendre i identificar correctament les restes recuperades i poder-les explicar convenientment (Esteva, 1990, p. 79-115) (fig. 3).

Fig. 4- Detall de les restes del brancal meridional amb imposta de l'aula oriental de l'edifici de culte tardoantic, actualment integrat al parament nord de l'església.

2. CAMPANYA DE 1982, 1984 I 1985. DESCRIPCIÓ DELS DESCOBRIMENTS

Posà al descobert, més enllà de la paret septentrional del temple actual, una aula rectangular de 3 m d'amplada i d'uns 14,3 m de llargària (fig. 3) conservada que definia, en l'extrem oriental, una cambra de la mateixa amplada remarcada per un arc triomfal, visible a ambdós costats però que conservava en alçada, a la banda meridional, tot el brancal fins a la imposta i l'inici del dovellat de l'arc que en sortia, amb clara forma de ferradura (fig. 4).

S'havia preservat en haver quedat encastat dins del mur nord de l'església preromànica. En la part central es localitzà un basament massís de maçoneria, prismàtic, que s'interpretà com un tenant d'altar (fig. 22). El mur de llevant, que cloïa el presbiteri i l'aula, es lligava perfectament dins de l'obra de l'absis preromànic i mostrava una obertura d'amplada considerable (0,5 m) feta amb *testae* romans. La meitat d'aquesta comunicació i una part del mur on era obrada havien estat reconstruïts (fig. 6). En efecte, una rasa oberta el 1931 per a construir una mena de desguàs paral·lel al mur nord de l'església per a treure-li humitats els havia malmès. Semblantment, la paret girava en angle recte vers l'oest i quedava clar que una i altra formaven una unitat obrada conjuntament.

Era una paret de pedra i morter, de 0,5 m d'amplada feta amb material autòcton, de mides petites, puntualment treballada, i dibuixant filades rectes. A 6 m de l'angle nord-est, a l'espai rectan-

Fig. 5- Restes situades al nord de l'església. S'aprecia com la capella medieval va malmetre l'estructura circular anterior.

gular se li unia una gran cambra circular, d'uns 7,20 m de diàmetre. El mur, idèntic al de l'aula, posseïa una poderosa banquetta de fonamentació i per sobre només tenia una amplada d'entre 0,4 m i 0,50 m, cosa que feia difícil imaginar una coberta complexa. Entre els dos punts de connexió entre l'espai circular i el rectangular, s'obria una obertura d'uns 5,5 m

al mig de la qual es descobrí un basament gran i circular d'una columna. A dins, també simètricament disposat, un altre suposat peu d'altar. Més endavant, hom hauria bastit una capella rectangular amb absidiola que trencava puntualment pel costat nord, l'estructura circular (fig. 5 i 7). S'associaven a aquest moment, dos muntants d'arc d'una coberta de mig punt de pedra i morter parcialment conservada. L'extrem occidental de l'aula rectangular no fou localitzat. Tres contraforts obrats quan tot el sector septentrional ja no existia, donen, a l'actual església, l'estabilitat que abans proporcionaven les construccions adossades. Cal dir que sobre l'eix de simetria de la cambra circular que era, també, el de la capella més moderna, es conservava, al mur septentrional del temple preromànic, una porta definida amb dovelles mig treballades que havia servit per a comunicar els dos edificis juxtaposats i que fou condemnada quan les estructures de tramuntana deixaren d'existir. Per dins no és visible com a conseqüència de les diverses obres realitzades.

El sondeig que L. Esteva obrí als peus del mur occidental de l'església va proporcionar indicis modestos, en el costat de migdia, en trobar els fonaments d'un mur aparentment corbat i de poca entitat que s'acabava de cop que, recordem-ho, Oliva ja havia localitzat uns quants anys abans (Aicart, 2003, p. 101-105) (fig. 3).

Totes aquestes restes van ser trobades sota un imponent cúmul de runa caiguda sobre la preparació d'un sòl ben conservat i uniforme, de calç, per sota del qual hi havia un nivell de terra de poca potència i pràcticament estèril. No hi havia altres dades estratigràfi-

ques que les relacions entre els murs i dels murs i altres estructures (tenants d'altar, basament de columna...), amb la preparació del sòl. Cal dir que columna i peus d'altar es relacionaven amb el paviment que s'hi lliurava amb cura.

D'una església preromànica probablement bastida sobre les ruïnes d'una vil·la romana, es passava a un monument força més complex, només parcialment explorat i que calia interpretar.

3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

J.A. Adell (1984, p. 309-310), abans de la publicació de l'article de L. Esteva (1990, p. 63-115) que presentava tota la documentació aplegada (treballs lligats a l'obra de restauració de 1959-1960 i 1962 i excavacions de 1982, 1984 i 1985), descrivia les restes i la seva complexitat que feien molt difícil qualsevol intent d'interpretar correctament el conjunt sobretot sense excavar el costat occidental i meridional del temple. Se sorprenia davant "la gran finestra" obra amb maons romans conservada al mur de llevant, posava en relació la cambra circular amb el baptisteri del conjunt tardoantic de Los Aljezares (Múrcia) (Vizcaíno, 2007, p. 437-448, amb la bibliografia anterior) i proposava una llarga ocupació del lloc amb una cronologia inicial molt reculada.

Esteva en el seu treball bàsic repetidament esmentat (Esteva, 1990, p. 63-115), presentava aquestes conclusions que insistia que eren provisionals: al lloc havia existit una vil·la romana damunt de part de la qual es bastí un edifici cristià, potser martirial, del qual formaria part la cambra circular i la columna que definirien una coberta de fusta, amb peu d'altar interior, i l'aula rectangular situada a migdia, amb l'espai de llevant definit per una mena de cancell d'entrada format per dos muntants un dels quals conserva la imposta i alguna dovella que dibuixen un arc de ferradura, amb un segon peu d'altar. Més endavant, s'hauria obrat l'església preromànica, inicialment dedicada al protomàrtir (primera menció, el 939). D'aquest moment seria la porta nord que uniria els dos conjunts. Més endavant, versemblantment al segle XI, una capella hauria substituït la cambra circular. D'aquest moment serien els arcs perpendiculars i les voltes de formigó disposades sobre encanyissats. Molt més tard, tot el conjunt septentrional hauria estat enderrocat i hauria calgut bastir uns contraforts per a donar estabilitat a l'edifici. Adduïa la planta de l'església tardoantiga de *Segobriga* com a ele-

Fig 6- Detall de l'arcada del *praefrunium*, parcialment restaurat, situat al mur oriental de l'edifici.

ment de comparació (sobre aquest edifici, Godoy, 1995, p. 243-246; Abascal, Almagro i Cebrián, 2008, p. 223-235).

P. de Palol, que seguí amb interès els treballs del seu amic, també hi reflexionà (Palol, 1999, 194-195). Es tractaria d'un indret llargament ocupat, amb una vil·la baiximperial damunt la qual s'hauria bastit un

temple difícil d'identificar i de datar però anterior a l'edifici preromànic. L'obertura del mur de llevant de l'aula rectangular correspondria a un hipocaust (fig. 6) mentre que la cambra circular podria haver estat una aula funerària malgrat no haver-se documentat en tot el procés d'excavació ni una sepultura.

Més endavant, es considerà que, en origen, l'estructura rectangular i circular, es podrien interpretar com a part d'un petit conjunt termal de la *pars urbana* d'una vil·la romana (Nolla, ed., 2002, p. 38).

Aicart, tot assenyalant la necessitat de nous treballs, acceptava plenament l'existència d'un edifici romà preexistent que hauria posseït, en un moment de la seva història, un *balneum* que acabà esdevenint un lloc de culte cristià (Aicart, 2003).

I anant un xic més enllà, atesa la poca entitat de les restes conservades de la suposada vil·la romana (estructures i material) i la dificultat que mostrava la planta de la part de l'edifici que es podia relacionar amb l'obertura d'un hipocaust i, per tant, amb un *balneum* lligat a un edifici rural, ben lluny de les plantes convencionals i absolutament atípic, proposàvem veure-hi les restes d'un edifici cultural que es relacionaria amb el culte a les aigües guaridores que, més endavant, hauria estat aprofitat, almenys parcialment, per a bastir-hi una primera església en un moment indeterminat abans de mitjan segle X (Vivó et al., 2006, p. 115-118).

Quedava clar, tanmateix, que calia tornar a estudiar el jaciment fent el que tothom aconsellava, excavar i tornar a documentar les estructures septentrionals i explorar els sectors de ponent i de migdia de l'actual conjunt.

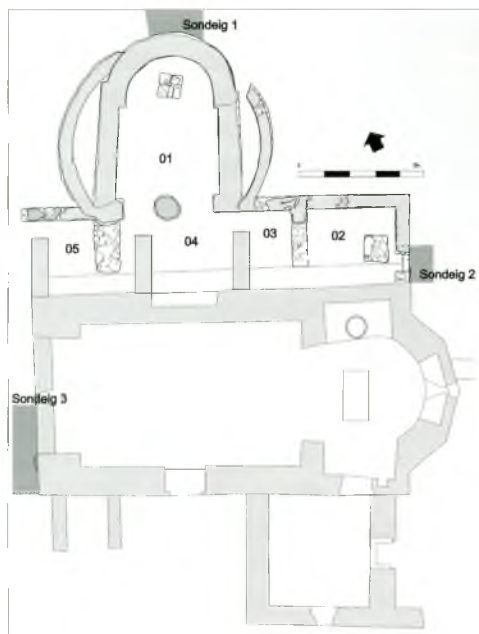

Fig. 7- Planta general de les excavacions de l'any 2008.

4. LES INTERVENCIIONS DE 2008 I 2009

L'interès a reprendre les excavacions arqueològiques a Santa Maria correspon a l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro, que pretenia conèixer amb més profunditat el seu patrimoni cultural i recuperar-lo. Per a fer-ho possible se signà un conveni amb el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona. L'any 2007 s'intervingué en l'Església Vella de Santa Cristina i els resultats foren publicats immediatament (Aicart,

Nolla i Palahí, editors, 2008). El segon pas era tornar a agafar els treballs a Santa Maria de Bell-lloc, allí on L. Esteva els havia deixat. La intenció inicial era de treballar-hi fins que fos possible a partir de campanyes anuals. Tanmateix, les circumstàncies només han permès, de moment, fer-ne dues amb bons resultats que són les que analitzarem a continuació.

La primera intervenció (any 2008) se centrà a netejar, dibuixar i documentar novament totes les estructures descobertes per L. Esteva entre 1982 i 1985 i, puntualment, efectuar algun sondeig estratigràfic (fig. 7). El primer (sondeig núm. 1) s'obrí contra la capçalera de la gran estança circular sense resultats. El segon (sondeig núm. 2) s'efectuà, també per fora, contra el mur oriental de l'aula rectangular, davant per davant de l'arcada de maons, tot cercant els vestigis d'un *praefurnium*, sense cap èxit (fig. 6). El sondeig núm. 3 s'efectuà contra la façana occidental del temple preromànic ampliant els treballs d'Esteva que havien permès documentar el basament d'un fragment de mur corbat per a mirar, si hi eren, de trobar

Fig. 8- Fosses d'inhumació localitzades l'any 2008, a l'interior del temple tardoantic, davant la porta d'accés a la gran capella septentrional de planta circular.

vestigis més fermes del suposat contraabsis proposat per J. Badia (*supra*). Val a dir que tot i haver aprofundit per sota d'on arribaren els treballs de L. Esteva i en una àrea considerablement més gran, ni a tocar el mur ni més enllà, cap al camp occidental, se'n trobaren indicis.

A més, s'aprofità per a excavar completament l'interior de l'estructura septentrional (aula rec-

taangular i estança circular) on el paquet estratigràfic era molt poc potent i poc clarificador però on fou possible fixar amb més claredat les relacions estructurals i, sobretot, localitzar dues sepultures (fig. 7 i 8). La manca d'enterraments havia estat un fet inexplicable i que dificultava enormement comprendre adequadament aquest conjunt.

Un i altre, infantils, es trobaren a la part central de l'aula rectangular i davant de la gran cambra circular, lleugerament esbiaixades vers el muntant oriental. La tomba núm. 1 era obrada retallant el nivell de terraplenament del sector, de terra molt sorrosa de color marronós groc, que se situava damunt del subsòl natural. Era orientada. Hom obrí una fossa lleugerament ovalada, fins a la roca que n'esdevingué la solera. A tot l'entorn es fixaren petites lloses de pedra disposades verticalment que definien la *forma* i, per damunt, petites lloses planes i irregulars que constituïen la tapadora del sepulcre. Tant aquest enterrament com el que descriurem tot seguit eren anteriors al paviment de calç que cobria l'espai. Havia estat parcialment afectada per la rasa de construcció de la canalització paral·lela al mur de tramuntana de l'església actual realitzada el 1931.

La inhumació núm. 2 repetia parcialment el model. Era obrada dins de la UE 1014 i era una sepultura en fossa simple d'un infant acabat de néixer, molt mal conservada, orientada est-oest com l'enterrament núm. 1 i definida per una única llosa posada verticalment a tramuntana, tot protegint i marcant la zona del cap (fig. 8).

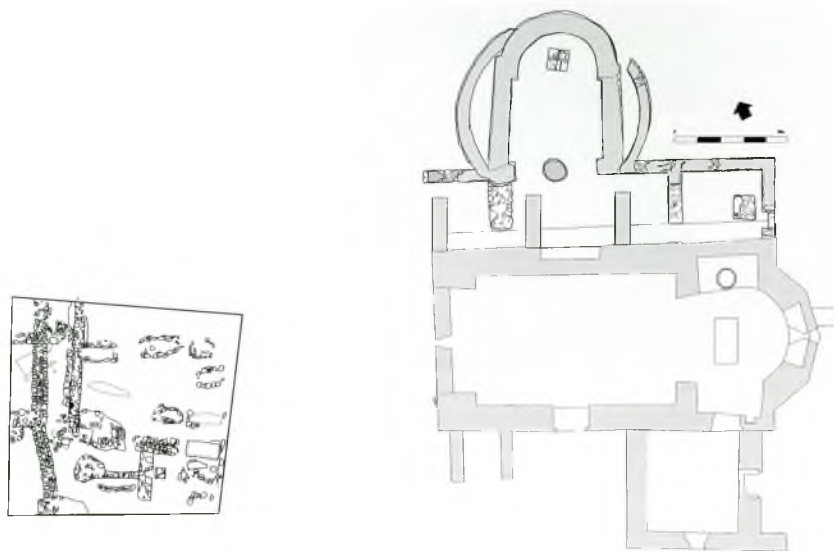

Fig. 9- Planta general de les excavacions dels anys 2008-2009.

D'altres detalls interessants que es van poder observar, en parlarrem quan intentem definir l'evolució del lloc.

Els treballs de 2009 s'efectuaren al camp de conreu que està situat més enllà, cap a l'oest, del temple actual on tots els indicis i les prospeccions preparatòries assenyalaven presència de terrissa romana i indicis d'estructures. En efecte, abans de triar el lloc on intervenir es realitzaren rases de control als camps situats a tramuntana i ponent del conjunt eclesial que mostraven uns pendents nord-sud i oest-est fins al punt que el camp septentrional està ben bé dos metres per sobre.

Totes les rases obrades en el sector de tramuntana i al nord-oest foren negatius, mentre que les trinxeres obertes a ponent permeteren identificar sòls de *signinum*, murs i altres vestigis. Aquest fou el lloc triat per a efectuar l'excavació.

Es delimità un quadrat d'uns 9 m de costat (81 m²) situat a uns 10 m en línia recta del mur occidental de l'església. Els resultats foren engrescadors en documentar-se un cementiri que es disposava pel damunt d'unes complexes estructures romanes i tardo-antigues (fig. 9).

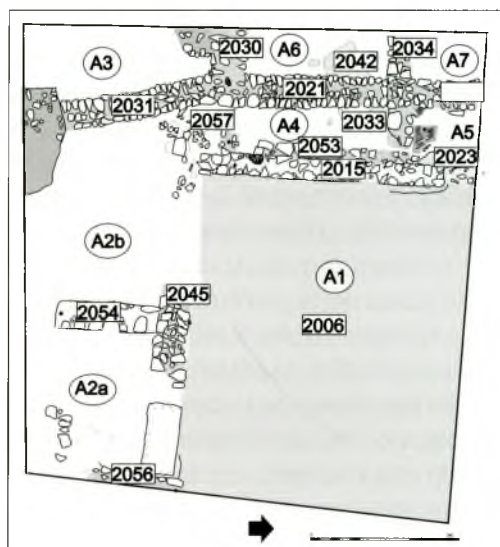

Fig. 10- Planta de les restes localitzades a la zona occidental del camp, durant la campanya de l'any 2009, amb indicació dels àmbits i estructures.

5. ELS RESULTATS

Aquestes darreres intervencions serveixen, com veurem, per a resoldre algunes qüestions plantejades d'antic però, també, per a formular-ne de noves. Caldrà reprendre els treballs en extensió per a poder-nos posar en condicions de fer-ho.

Cal dir que, finalment, s'aclareix l'existència d'una ocupació preexistent, d'una vil·la romana, fins ara només intuïda, la funció "parroquial" del temple, tal com confirmen les tom-

bes localitzades que es disposen al llarg d'un amplíssim ventall cronològic, i la llarguíssima continuïtat de l'ocupació d'aquest indret des de la baixa república fins a l'actualitat, sense trencaments significatius. Vegem-ne en detall els resultats.

Començarem per a descriure els de la campanya de 2009 passant després a l'anàlisi i la interpretació de les estructures lligades a l'església amb el ben entès que, finalment, intentarem lligar unes dades amb les altres car són sectors d'un mateix conjunt.

Es descobriren part de set àmbits diferents. Cap dels quals no pogué ser completament reconegut i explorat ja que es perllongaven més enllà de l'àrea explorada. Fem la descripció de les set estances (fig. 10):

Àmbit 1 (A1): se situava a l'extrem de ponent del sector excavat i és l'espai més gran de tots els localitzats del qual, però, no coneixem ni el límit occidental ni el septentrional (fig. 11). La cambra era dotada d'un sòl d'*opus signinum* de bona qualitat si bé afectat puntualment en haver perdut la capa superior. Al seu damunt i, de vegades perforant-lo, es trobaren nou sepultures que descriurem més endavant. Conservava part d'una mitja canya a l'extrem sud-est i

nord-oest, on una porta comunicava amb l'àmbit 5 (A5). El mur de llevat (UE 2015) era bastit amb pedruscall lligat amb un morter de calç blanc i de bona factura. Cobria un segon mur de pedres lligades amb fang (UE 2053) que no sabem si era la fonamentació o una paret anterior aprofitada com a basament. El mur de llevat havia desaparegut. És cert, però, que a la zona central de l'àmbit s'identificaren les restes d'una altra paret (UE 2054) obrada amb pedres irregulars lligades amb fang, molt semblant a 2053. Interpretar-lo com la fonamentació del mur de tanca de la cambra no és pas fàcil ja que es fica per sota de paviment i no es troba a tota l'àrea. A l'extrem de llevat, no se'n conserva cap indici. Si fossin els fonaments –i atès que s'endinsa per sota del paviment de la cambra–, o bé es conservaria sencer en tota l'estança o, en cas d'haver estat objecte d'espoli, el sòl es trobaria parcialment malmès. Per aquestes raons, preferim interpretar aquest mur com una preexistència anterior a la construcció de l'àmbit 1. Malauradament, l'angle sud-oest de l'habitació ha perdut els murs perimetrals i no queda gens clara la relació entre els diferents paraments. Tot i això, en aquesta zona es conservava una gran empremta de morter de calç que podria ser l'únic vestigi d'una configuració destruïda que dibuixaria la forma de la cambra 1 i definiria una segona estança al costat de ponent.

Àmbit 2 (A2): se situava a migdia d'A1 i fou subdividit en dos sectors, A2a, a l'est, i A2b, a l'oest, en haver-hi un mur nord-sud (UE 2045) que dividia l'espai, que era molt semblant a 2015, ja descrit (*supra*), i aparentment es recolzava contra el mur 2054. Pensem, tanmateix, que en origen segurament es recolzava al mur que tanca l'àmbit 1 (A1), completament perdut. No s'identificaren indicis de paviment ni fou possible definir-ne la superfície ja que aquesta estança (A2) s'estenia en direcció a migdia.

Àmbit 3 (A3): es trobà a l'extrem sud-occidental del sondeig. Un mur de pedres lligades amb fang (UE 2031), molt barroer, feia de separació amb A2. Aquesta compartimentació era fruit d'una reforma; en origen devia formar part de l'àmbit 2b. L'excavació d'aquest espai que es perllongava cap a ponent i migdia, no fou finalitzada.

Àmbit 4 (A4): es localitzà a l'oest d'A1 i, com en la majoria d'estances, aquesta separació correspondria a la darrera fase d'ocupació del lloc i, en origen, devia configurar una unitat amb A5, A6 i A7. De fet, els murs que el definien pel nord (UE 2020) i migdia (UE 2022), es conservaven en molt mal estat (aproximadament, una filada) en formar part d'una estructura que tenia el nivell de circu-

lació a una cota més elevada i que no s'ha conservat. Si exceptuem el mur de llevant que el separa de l'A1, totes les altres estructures que defineixen aquest àmbit es construïren al damunt d'un nivell d'enderroc de *tegulae* i *imbrices* i, fins i tot, amb algun fragment abocat d'*opus signinum*. Aquest enderroc era molt més evident a A6 (fig. 12) i posava de manifest l'existència d'una estructura anterior completament esborrada per les reformes en què, com veurem, cal inscriure la creació d'aquest espai.

Àmbit 5 (A5): d'esquitllentes, al costat septentrional del sondeig, fou descobert l'inici d'una estança que continuava en direcció nord. Nogensmenys, s'observà que el mur UE 2020, que cloïa la cambra pel sud, corresponia a una reforma, que aquest espai originalment es comunicava amb l'àmbit 1 (A1) mitjançant una porta i que el sòl de l'estança original havia estat d'*opus signinum* de bona qualitat del qual quedava *in situ* un petit fragment (UE 2023). justament davant de la porta que acabem d'esmentar. El paviment es lliurava clarament al mur 2015 confirmant que formaven part d'una mateixa fase constructiva. La poca àrea reconeguda i les reformes ocorregudes fan difícil proposar mides i funcionalitat. La cambra era colgada per un enderroc semblant a l'identificat a A4 i A6.

Àmbit 6 (A6): també conegut de manera molt parcial. Mostrava, pel moment final de la seva història, uns límits ben definits a nord (UE 2034), llevant (UE 2021) i migdia (UE 2030). Els murs oriental i meridional eren solidaris, definint una estructura unitària que es recolzava en la paret 2034 i s'hi recolzava el mur 2031. Tot això sembla assenyalar un sistema de construcció de nord a sud al qual s'anaven afegint estances a mesura que l'edificació avançava, fet que haurà de confirmar l'ampliació del sondeig. Els murs oriental i meridional foren obrats parcialment damunt d'un potent enderroc de *tegulae* i *imbrices*, el sostre d'un edifici anterior completament anorreat, que colgava un sòl de terra piconada.

Àmbit 7 (A7): espai que ocupava l'angle nord-occidental de la zona excavada que, com sempre, només coneixem parcialment. Els murs que definien l'estança, per llevant (UE 2052) i migdia (UE 2034), eren solidaris. És possible que el sòl de la cambra hagués estat d'*opus signinum*, ja que pràcticament en superfície es podien identificar les traces d'un paviment d'*opus signinum*, molt barroer que cal associar a la darrera fase constructiva de tot aquest sector.

Pel damunt de paviments i estructures es localitzaren 14 inhumacions que es concentraven en la meitat oriental del sondeig (A1 i 2),

Fig. 11- Àmbit A1, on s'aprecia la disposició dels diferents enterraments cobrint i retallant el paviment d'*opus signinum*.

la més propera a l'església. Eren, com veurem, de diverses tipologies però sempre orientades. Convé recordar que es decidí, en aquesta primera campanya, no excavar-les completament ateses les prioritats fixades en el pla de treball. Totes eren obertes en els nivells d'abandonament de l'edifici que cobrien els àmbits 1 i 2 (fig. 11).

La majoria, set, eren sepultures de fossa amb les parets definides amb pedres. En trobar-se a molt poca fondària, algunes foren tocades per l'arada que malmeté el sepulcre i, si n'hi havia, féu desaparèixer les lloses de coberta. Dues retallaven el paviment d'*opus signinum*, una de les quals, antropomorfa, remarcava el cap del difunt i l'altra, de forma rectangular, definia la capçalera amb unes pedres de mides més aviat reduïdes.

Al sector més meridional (A2), on no arribava el sòl de *signinum*, se n'identificaren unes altres cinc, també de fossa, una de les quals era parcialment coberta amb una *tegula* i grans fragments de *dolium*.

La primera impressió sobre la necròpolis fa suposar un llarg període d'ús des de cronologies tardoantigues, probablement avançades.

6. LA DATACIÓ DE LA FASE D'ABANDONAMENT DE LA VIL·LA

El material arqueològic recuperat, majoritàriament, ceràmic, no és espectacularment nombrós però sí suficient. El més interessant, però, és que tot s'ha de posar en relació amb el moment d'abandonament de l'edifici romà i procedeix de nivells d'enderroc o d'estrats de preparació de la fase posterior realitzats a partir d'aquells nivells. Són, per tant, d'una absoluta uniformitat, sense fissures.

Dins del conjunt, com sempre passa, hi ha present fragments de ceràmiques més antigues, residuals (grisa de la costa catalana, àmfora, *terra sigillata* sud-gàl·lica...), que l'únic interès és fer-nos

Fig. 12- Nivell d'enderroc d'A6.

palesa una molt llarga ocupació del lloc o, com a mínim, sovintejades i continuades freqüentacions. El gruix de la terrissa és, com veurem, uniforme, amb presència de ceràmica fina d'importació, africana i del sud de la Gàl·lia, ceràmica de cuina, també, africana, àmfores, ceràmiques comunes oxidades, reduïdes de cuina i grans contenidors (*dolium*).

En la UE 2002 (fig. 13, 1-8) (nivell d'abandonament de l'A1), destaquen alguns fragments d'escudella de *terra sigillata lucente* (fig. 13,1-3), una important producció

que caldria situar *in extenso* a redós del Roine i zones pròximes (Raynaud, 1993, p. 504-510) que trobem normalment en aquestes terres (Aicart, Llinàs i Sagrera, 1991, p. 197-207) sempre, però, pel que fa al seu volum d'ús, per sota de les terrisses obrades al nord d'Àfrica. Assenyalem les formes Lamboglia 1/3 i, potser, 2/37, amb alguns fragments informes decorats convencionalment a rodeta. Aquesta terrissa apareix en un moment avançat del segle III i la seva presència es perllonga fins al segle V.

És present, també, la ceràmica africana de tipus D amb la forma Hayes 58 (fig. 13,4) i uns quants fragments de cassola de la forma Lamboglia 10A i B (fig. 13,5-6), en africana de cuina, i d'un llarg abast cronològic.

De la UE 2003 (fig. 13, 9-17) (un nivell d'enderroc situat a la banda nord de l'A1) hem recuperat un fons d'una escudella de ceràmica *lucente* (potser forma Lamb. 1/3 o 2/37) (fig. 13,10), un plat de la forma Hayes 50 d'africana C (fig. 13,9), una vora d'àmfora Keay 19 (fig. 13,12), morters, olles, urnes i una vora de *dolium* (fig. 13,17).

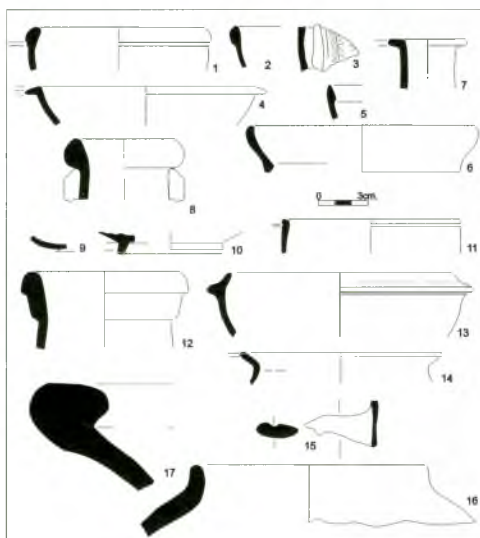

Fig. 13- UE 2002. 1-3) TS *lucente*. 4) TS africana D. 5-6) Ceràmica africana de cuina. 7) Amforisc. 8) Àmfora. U.E. 2003. 9) TS africana C. 10) TS *lucente*. 11) Ceràmica africana de cuina. 12) Àmfora. 13) Morter. 14) Ceràmica comuna. 15) Gran vas. 16) Ceràmica reduïda grollera. 17) *Dolium*.

Entre el material de la UE 2012 (fig. 14,1-7) (un dels nivells d'abandonament de l'A2), assenyallem, novament, la localització de ceràmica *lucente* (forma Lamb. 2/37, probablement) (Fig. 14,2), un plat de la forma Hayes 50 (africana C) (Fig. 14,1), una escudella de vora recta de la forma Hayes 67 (Fig. 14,3), en africana D, DSP (*Derivée des sigillées paléochrétiennes*) grisa, obrada al territori de Narbona, amb decoració estampada (forma indeterminada) (Fig. 14,4) i una vora d'àmfora africana Keay 25 o similar (Fig. 14,6).

Dins la UE 2014 (Fig. 14,8-11) (el nivell que se situava directament sobre el paviment de *signinum* de l'A1), deixant de banda la presència de ceràmiques comunes i de cuina, remarcariem la recuperació d'una escudella de DPS, reduïda, amb decoració estampada a la cara superior del llavi que assimilariem a la forma Rigoir 2 (Fig. 14,8).

La UE 2017 (Fig. 14,12-14) (situada a la banda sud-oest del sondeig, obliterated part dels àmbits 2 i 3) ha proporcionat ceràmiques residuals (grisa de la costa catalana (Fig. 14,12) i *terra sigillata* sudgàl·lica (Fig. 14,13)) i, més important, ha servit per a fixar la cronologia del context, un fragment d'un plat de la forma Hayes 87 en africana D (Fig. 14,14).

En la UE 2036 (Fig. 15,1-4) (nivell d'abandonament de l'A6, situat per damunt de l'enderroc de l'edifici original) assenyallem la recuperació d'una copa o petita escudella en africana D (forma Hayes 70) (Fig. 15,1) i en DSP, reduïda, una escudella de llavi recte, decorat amb cercles concèntrics estampats, (forma Rigoir 2) (Fig. 15,2), un fragment d'espatlla d'una llàntia tardana nord-africana, decorada, de forma indeterminada (Fig. 15,3), i, també, algun fragment

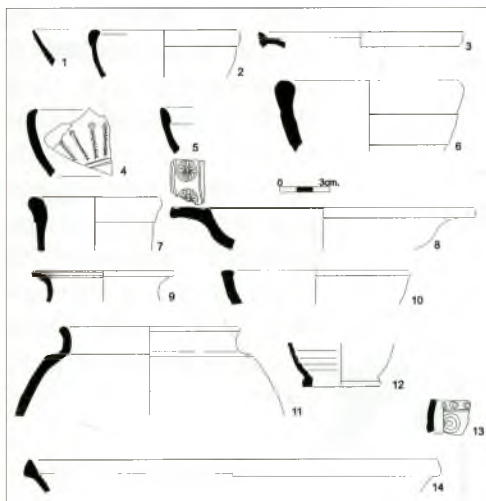

Fig. 14- UE 2012. 1) TS africana C. 2) TS *lucente*. 3) TS africana D. 4) DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*). 5) Ceràmica africana de cuina. 6 i 7) Àmfora. UE. 2014. 8) DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*). 9) Ceràmica comuna. 10-11) Ceràmica reduïda grollera. UE. 2017. 12) Ceràmica de la costa catalana. 13) TS Sud-gàl·lica. 14) TS africana D.

nivell de terraplenament dins l'A2a que esborra les estructures més antigues), deixant de banda algunes formes de terrissa africana de cuina (Fig. 16,6-7), comuna reduïda i *dolium* (Fig. 16,11), assenyalen una vora de TS Lucente de la forma Lamboglia.1/31 (Fig. 16,4) i, sobretot, un fragment de plat de DSP, grisa, de la forma Rigoir 1 (Fig. 16,5).

No sembla que hi pugui haver dubtes a l'hora de fixar la cronologia de l'abandonament de la vil·la dins de la segona meitat del segle V. Coincideixen per a certificar-ho les ceràmiques d'importació africanes de tipus D, les *lucente* i les DSP, i, també, les àmfores, la ceràmica comuna i el fragment de lucerna recuperat.

Podríem citar, com a contextos semblants, el nivell d'abandonament de la vil·la altempordanesa de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) (Casas *et al.*, 1995, p. 21-37), de la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar (Palahí i Nolla, 2010, p. 316-320), de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda, 1999, p. 145-147 i 233-259), del primer abandonament de Pla de Palol (Nolla, ed.,

de morter de perfil tardà (Fig. 15,4).

Entre la terrissa recuperada a la UE 2043 (Fig. 15, 5-11) (nivell d'enderroc de l'A6) el més significatiu és la presència d'àmfores Keay 23 i 25 (Fig. 15,9-11) i algun morter de cronologia avançada (Fig. 15,6).

La UE 2046 (Fig. 16, 1-4) (nivell que cobria la coberta de l'enterrament E-12, dins l'A2) ha proporcionat poques troballes; destaquem la presència d'una escudella de ceràmica *lucente* (probablement forma Lamboglia 2/37) (Fig. 16,1).

Finalment, de la UE 2047 (Fig. 16, 5-11) (ni-

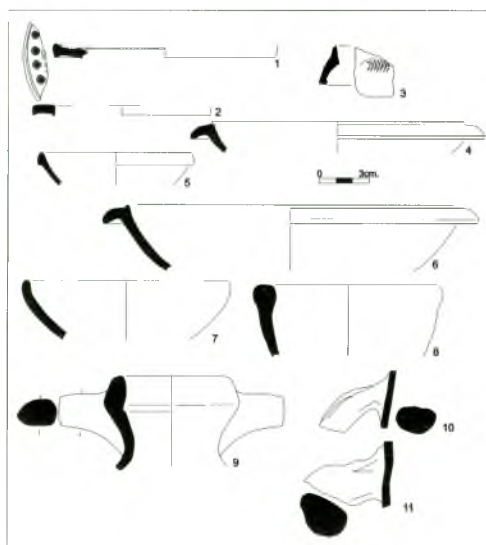

Fig. 15- UE 2036. 1) TS africana D. 2) DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*). 3) Llànčia africana tardana. 4) Morter. UE 2043. 5) Ceràmica comuna. 6) Morter. 7) Ceràmica reduïda grollera. 8-11) Àmfora.

2002, p. 160-167) o de la fase IV de l'excavació de la carretera de Sant Martí a Empúries (Llinàs et al., 1997, p. 30-43. Recordem, també, per la potència dels seus repertoris, l'abocador de Vil·la Roma a Tarragona (TED'A, 1989), amb un panorama molt semblant).

7. INTERPRETACIONS

Malgrat la parcialitat de la informació aplegada, les campanyes de 2008 i 2009 aporten dades noves que ajuden a solucionar algunes de les velles qüestions planteja-

des per la historiografia i faciliten noves propostes d'interpretació del conjunt, més fonamentades.

L'existència d'un establiment d'època romana de voluntat agrícola s'ha provat fefaentment. No sembla, doncs, raonable continuar defensat la hipòtesi d'un santuari d'època clàssica lligat al culte de l'aigua, teoria que intentava explicar l'existència de complexes estructures de forma poc usual (aula rectangular dotada, almenys parcialment, d'un hipocaust, amb una enorme estança de planta circular perpendicularment disposada) i els indicis de murs preexistents i potser d'un paviment d'*opus signinum* localitzats en els treballs de restauració de 1959-1960 i de 1962 (Vivó et al., 2006, p. 115-118). Les estructures explorades el 2009 no ofereixen dubtes quant a filiació i funcions. Caldria considerar-les com a part de la *pars fructuaria* d'una vil·la romana que hauria estat dotada des d'època indeterminada d'un *balneum*, indici de l'existència d'una *pars urbana* que s'ha de situar a sota i, probablement, a migdia de l'actual església i de l'edifici de la rectoria. Cal afegir, per a completar les dades encara insuficients a favor de l'explotació intensiva del *fundus* immedi-

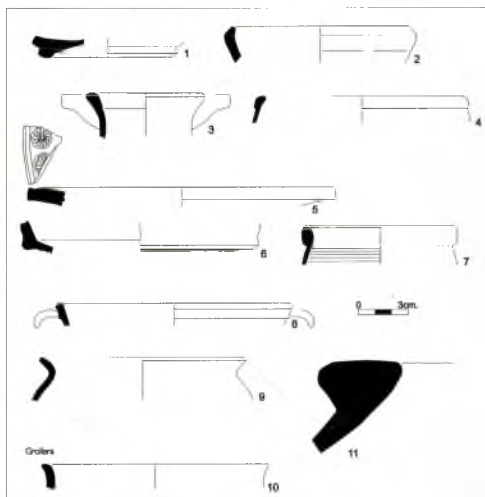

Fig. 16- UE 2046. 1) TS *lucente*. 2) Ceràmica comuna. 3) Gran vas. UE 2047. 4) TS *lucente*. 5) DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*). 6-7) Ceràmica africana de cuina. 8) Gran vas. 9-10) Ceràmica reduïda grollera. 11) *Dolium*.

sencer un dels orificis i l'altre, retallat per la meitat (Fig. 17a). Fent de basament d'una imatge al costat de l'evangeli, es conserva un altre bloc prismàtic de granit que correspondria, versemblantment, al contrapès d'una premsa (Fig. 17b). També és peça aprofitada en el basament de la pica baptismal, retallada i molt retocada i, per tant, més difícil d'interpretar (Fig. 18). No cal forçar les coses per a deduir-ne la procedència.

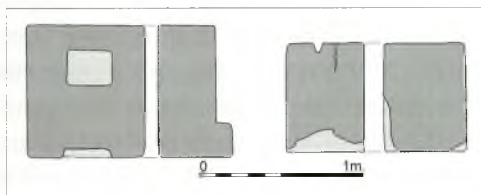

Fig. 17- Peces localitzades a l'interior de l'actual església que formarien part de l'edifici romà. 1) Bloc tallat amb l'encaix dels *arbores* aprofitat com a basament de l'altar. 2) Bloc quadrangular, possible contrapès de premsa.

at, l'existència, dins del temple, de peces d'aprofitament lligades sobretot a l'activitat transformadora de productes agrícoles (Fig. 17). En efecte, el peu de l'altar major que juntament amb l'ara fou trobat al reble de preparació del que havia estat el paviment de l'església fins al 1959-1962, un gran bloc retallat de granit que ja M. Oliva insistia a considerar-lo romà (Oliva, 1962, p. 77-78; Esteva, 1990, p. 69), no es altra cosa que la peça d'ancoratge dels *arbores* d'una premsa antiga. Conserva

Afegiríem a aquestes dades els indicis, esparços, procedents de les rases de prospecció realitzades el 2008. Especialment cap a l'oest, uns pocs metres més enllà de les estructures analitzades, s'identificà un petit forn de planta circular i diversos forats, també rodons, que tant

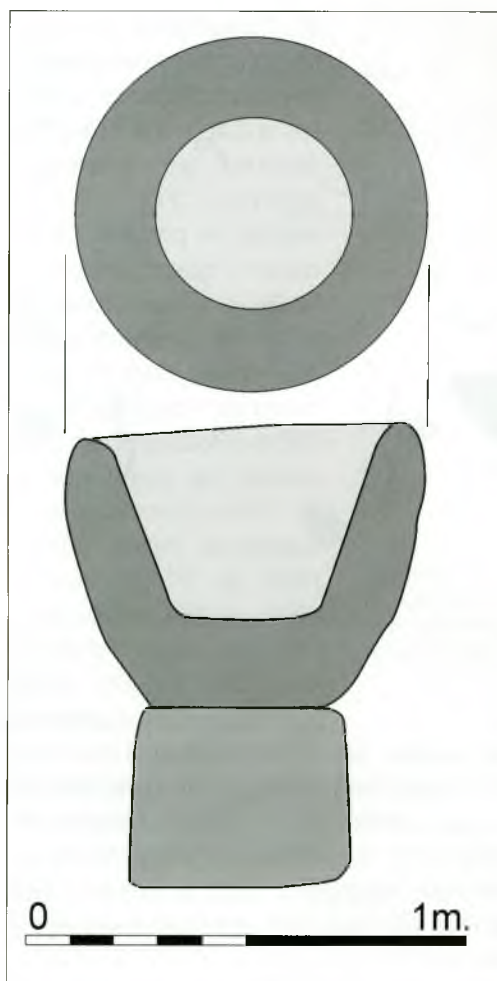

Fig. 18- Pica baptismal, molt modificada, conservada a l'interior de l'església.

podrien correspondre a sitges com als encaixos d'un magatzem de *dolia*. Certifiquen, novament, l'activitat productiva del sector sense, però, que pugui ser possible, ara per ara, posar-les en relació amb un dels tres moments cronològics fins ara identificats.

Les dades referides a l'edifici més antic descobert en la campanya de 2009 són febles tant pel que fa a les restes estructurals identificades com als materials recuperats (Fig. 19,1). Els murs més antics serien el 2053 i 2054, d'identica factura, a base de pedres irregulars lligades amb fang. Tots dos serviren de fonament d'una estructura més moderna (A1) però dibuixen l'angle d'una cambra més petita, almenys d'est a oest, ja que el mur 2054 acabava en sec, segurament perquè girava cap a cerç. No

és fàcil proposar una datació. Hem recuperat ceràmica baixrepublicana i altimperial sempre com a material residual en nivells més moderns. La tècnica adduïda, pedra lligada amb fang, si que sembla propugnar, en aquella posició, una datació antiga. Aquesta mena de paraments són emprats al llarg dels segles II i I aC tant als establiments rurals de tipus indígena com en les primeres vil·les de tipus romà (Burch et al., 2010, p. 75-93). És un indicatiu i no una seguretat perquè aquella manera de fer no desaparegué del tot especialment

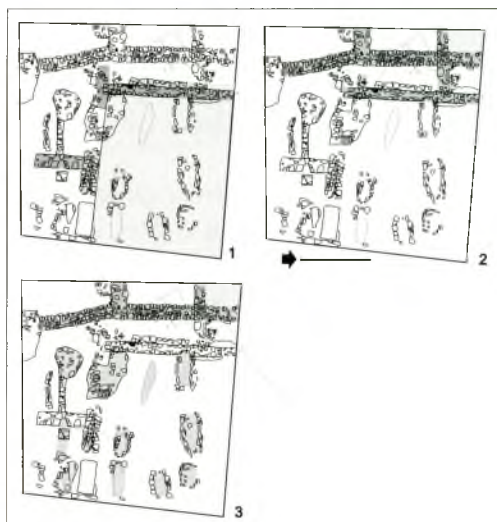

Fig. 19- Planta evolutiva de les restes localitzades a ponent de l'església actual.

en les obres d'edificis de caire eminentment funcional.

Sigui com sigui, aquella primera construcció fou completament anorreada, substituïda per una altra de factura ben diversa. Els nous murs eren de pedra i morter (*opus incertum*) i els paviments d'algunes cambres, d'*opus signinum* (Fig. 19,1). La nova construcció aprofità parcialment com a fonament les parets més antigues tot ampliant considera-

blement l'espai bastit.

De moment se'ns dibuixen parcialment quatre estances de les quals la més intacta és l'àmbit 1, una sala gran que ens amaga els límits oriental i septentrional, amb un excel·lent sòl hidràulic amb una mitja canya protegint els punts de contacte amb les parets. Una porta la comunicava amb l'estança de ponent.

Aquesta segona cambra, també amb sòl de *signinum*, abastaria els espais corresponents al àmbits 4, 5, 6 i 7.

Al sud d'aquest espai i de l'àmbit 1, existirien almenys dues altres estances (A2a i A2b) que no conservaven indicis d'un paviment.

Les grans dimensions de l'àmbit 1, la presència de sòl hidràulic amb motllures de mitja canya, ens porten a considerar-la àrea de transformació, probablement el *calcatorium*, espai on es trepitjaven els raïms. Altres dependències s'hi associarien.

Tampoc no podem datar-la amb precisió mancats d'estrats que s'hi relacionin. Tanmateix, per les característiques constructives, podríem fer-les coetànies de l'època de funcionament del conjunt termal.

Almenys part d'aquell edifici fou anorreat tal com posen de manifest els grans nivells d'enderroc (UE 2032, 2033, 2042 i 2043) identificats als àmbits 4, 5, 6 i 7 (Fig. 19,2). Ens sorprèn, d'aquest

moment, la destrucció sistemàtica de molts paviments que fan pensar en l'existència, per sota, de peces, preferentment metàl·liques, que convenia recuperar. Semblaria que tot el sector de ponent fou repensat i refet de nou mentre que l'àmbit 1, amb pocs canvis, s'integrà al nou edifici.

Els murs nous són ben diferents. Són tot de pedruscall irregulars lligat amb fang i es conserven molt malament (una o dues filades). Calgué elevar el nivell de circulació de les noves estances dissenyades que ha desaparegut afectat pel conreu. En els nous espais construïts s'hi observa una certa planificació. Entre aquelles noves estances i l'àmbit 1, quedà un petit espai on es bastiren dos nous murs (2022 i 2023) que lligaven ambdues estructures.

Tots els murs, com s'ha vist, són acurats, amb una notable qualitat constructiva, i una excel·lent alineació, llevat del mur 2031, que es troba a migdia del sondeig i que es recolza contra el sector nord-est dels àmbits 4 i 6, d'aparença molt més irregular i de recorregut ondulant. Podríem explicar aquestes diferències si consideréssim aquesta paret com la d'una tanca, una paret de separació de dos espais oberts.

Tampoc no coneixem bé la data de construcció d'aquesta fase, atès que els materials recuperats pertanyen als enderrocs del moment anterior, amb els quals es crearen nivells constructius de preparació de la fase més moderna. No conservem cap indici que ens ajudi a fixar, cap amunt i cap avall, la cronologia d'aquest darrer establiment.

La majoria de materials localitzats pertanyen precisament a l'abandonament de la fase anterior. Com ja hem pogut veure els nivells d'enderroc de l'edifici precedent, així com aquells col·locats per a elevar i terraplenar el nivell de circulació de la nova construcció es daten a la segona meitat del segle V. En aquest moment cal situar l'abandonament i enderroc de la vella vil·la romana. La nova edificació es construí en un moment en què algunes de les velles estructures eren encara visibles i parcialment dempeus. Així no queda clar si l'A1 s'aprofità i integrà dins la nova construcció. De fet, els nivells d'enderroc de la cambra presentaven materials molt similars al de la resta de nivells d'abandonament de tota la zona. Però el que sí que és segur és que el parament occidental de l'estança (mur UE 2015) es conservava en prou bon estat com per a ser aprofitat com a punt de recolzament per algunes de les noves estructures.

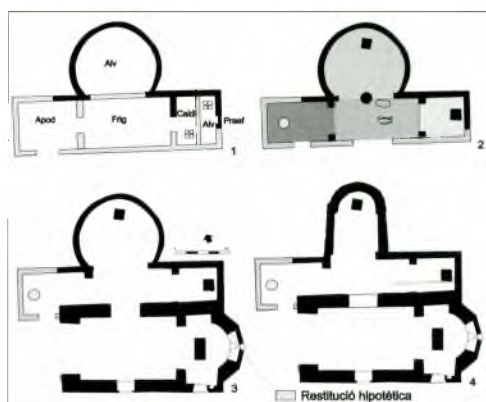

Fig. 20- Planta evolutiva de les restes localitzades al nord de l'església actual. 1) *Balneum* romà. 2) temple tardoantic. 3) Conjunt preromànic. 4) conjunt romànic.

d'espais secundaris, allargassats i estrets, afegits o adossats al nou nucli central.

La darrera fase del sector és constituïda per la utilització del sector oriental com a zona d'enterrament, tot ocupant els antics àmbits 1 i 2 (Fig. 19,3). Que totes les tombes localitzades se situïn a ponent d'aquest conjunt d'estances fa pensar en una relació directa o cronològica entre unes i altres. Evidentment i a grans trets, el cementiri caldria lligar-lo amb la creació d'un edifici de culte cristià a la zona que encara actualment ocupa l'església de Santa Maria, però els seus límits semblen respectar l'existència de l'edificació que estem analitzant.

Passem, ara, a proposar una interpretació del sector oriental del monument a partir de les dades adquirides. Finalment procedirem a esbossar, en un sol traç, la història del lloc.

8. L'EDIFICI ROMÀ

Queda clara l'existència d'unes primeres estructures que, per les característiques constructives i arquitectòniques, s'han de considerar romanes, d'època, ara com ara, indeterminada però probablement alt imperial (Fig. 20,1). Aquestes restes s'han conservat en ser aprofitades molt més tard per a bastir-hi un oratori.

De fet i si atenem a la part que s'ha pogut excavar, sembla que el nucli central del nou edifici se situaria a ponent i, de fet, les relacions estructurals dels murs que delimiten l'A6 i A7 responen a aquesta estructuració (els murs de migdia i llevant de les dues cambres són solidaris). Solament dos envans lligaven aquesta nova construcció amb les preexistències de l'A1, amb l'aspecte que es tracten

Fig. 21- Restes de les estructures corresponents a l'edifici tardoantic de la zona situada a ponent de l'església.

Cal, altrament –i és importantíssim assumir-ho per a entendre el desenvolupament de la nostra proposta–, recordar que aquelles estructures funcionaven, quan es bastiren, a una cota de circulació notablement més elevada que la que indiquen els paviments identificats en l'excavació del lloc. En tractar-se d'un hipocaust, hem de deduir l'existència d'un paviment aixecat que permetés, per sota, la circulació de l'aire calent. Tant les banquetes de fonamentació dels murs perimetrals que exteriorment se situen uns 0,40 m per sobre dels sòls trobats en excavació, com les restes d'arrebossats d'alguns murs que no van més enllà de les banquetes de fonamentació i, sobretot, l'arcada de *testae* conservada al mur oriental de l'aula rectangular (Fig. 6), ens marquen clarament la situació justa de l'antic sòl. És, també, l'indici més contundent a favor de la funció específica d'aquells àmbits, un dels quals, com a mínim, era escalfat des d'un *praefurnium* exterior. L'aprofitament del lloc per a usos diferents el modificaren de tal manera que se'ns fa difícil reconstruir l'aspecte que hauria tingut i, en darrera instància, la

planta i les funcions dels diversos àmbits. Si no s'hagués conservat l'obertura de *testae* obrada dins del mur, difícilment hauriem pogut rastrear aquests vestigis i proposar una funció al conjunt original.

Se'ns defineix un espai de dimensions considerables amb límits clars només a llevant i a tramuntana. Cap a l'oest, els vestigis han desaparegut; a migdia, l'església actual els amaga tot i saber de l'existència de, com a mínim, dos murs preexistents de "factura romana", segons Oliva (no són visibles des de les intervencions de 1959-1962), i, potser, d'un fragment de sòl hidràulic deixat *in situ* i ben visible.

Se'ns dibuixa, doncs, una aula rectangular, amb la boca del *prae-furnium* a l'extrem oriental, que restituiríem simètricament tot i que el sector més occidental ha desaparegut sense deixar cap rastre. Perfectament centrada i disposada en perpendicular, formaria part del conjunt la gran estança circular. Actualment, els dos espais formen una unitat, res no els separa, però suposem que en el moment que analitzem, hi hauria un mur de compartimentació. Sí és que existí, ha desaparegut sense deixar rastres. Podríem haver-ho confirmat observant els senyals del trencament, però les obres de la capella romànica emmascaren aquell punts, fent-los invisibles. És, doncs, una restitució teòrica que es basa en la funcionalitat de la planta restituïda.

A la part oriental, se'ns defineix un espai quadrangular que després esdevingué la capçalera de l'oratori, amb un mur parcialment retallat que podia haver tingut també una obertura d'hipocaust cosa que hauria simplificat la tasca de transformar-lo. Aquí cal situar-hi una cambra calenta, el *caldarium*, la banyera d'aigua calenta, amb la cambra càlida més cap a ponent, o qualsevol altra estança que exigís altes temperatures. El gran espai circular hauria estat una piscina d'aigua freda, probablement a cel obert, tal com semblarien assenyalar la poca amplada dels murs perimetrals per sobre de la banqueta de fonamentació. En contra d'aquesta possibilitat, hauríem d'aduir la manca de restes de morter hidràulic als murs laterals. Una altra possibilitat seria imaginar una bassa mig ornamental, també a cel obert, enlairada damunt d'unes *suspensurae*.

Més cap a ponent, on han desaparegut els vestigis, no hi hauria hipocaust i, per tant, les estructures es disposarien més amunt, més exposades a desaparèixer sense deixar rastre. Entre uns espais i altres, les possibles separacions, senzilles i disposades sobre els paviments, haurien desaparegut completament. L'accés al *balneum*

–i potser també, a algunes altres cambres del conjunt– se situaria a migdia, sota el temple actual. Possiblement, n’haurien format part els murs i el paviment descoberts fa anys (Fig. 20.1).

Cap indici no ens permet ni proposar la cronologia inicial ni la final.

9. L'EDIFICI TARDOANTIC

En un moment indeterminat (mirarem, en les conclusions generals, de proposar dates a aquest procés), quan l’edifici ja era abandonat, hom aprofità aquell espai, l’antic conjunt termal o una part significativa, per a bastir-hi una capella cristiana (Fig. 20,2, 24 i 25). La seva disposició, ben orientada, les seves dimensions, no gaire grans i, per tant, d’acord amb la comunitat a qui servia, eren les indicades. Només l’espai circular imbricat podia significar un element estrany. Se’n podria haver prescindit. No hi havia cap dificultat i, en canvi, es decidí conservar-lo i integrar-lo plenament en el conjunt. Heus aquí un valuós indici que caldrà considerar.

Tot ens fa pensar que quan es tirà endavant aquest projecte, el vell *balneum* es trobava molt arruïnat i probablement havia perdut bona part dels paviments superiors destruïts per a recuperar tubs metàl·lics, *crustae*, bipedals i maons de les *suspensurae*. Només calgué eliminar el que quedava per a cercar el nivell inferior de l’hipocaust, on reposaven les *pilae* que sostenien l’autèntic paviment de les antigues estances. Calgué, també, per a aconseguir un espai adequat, retallar murs i/o fonaments, concretament allí on se situaria el pas del presbiteri al *quadratum populi* i, molt probablement també, eliminant, si existien, les parets que separaven el gran espai circular del rectangular. Més cap a l'oest, tal com s’ha explicat (*supra*), no sembla que aquesta operació fos necessària. S’aconseguia d’aquesta manera un espai regular i unitari orientat cap a sol ixent tot i que calgué remarcar amb claredat la separació física entre l’espai presbiterial i la resta de la nau. Aquí s’hi actuà amb decisió i bona part de l’obra nova està ben conservada. Es bastí un arc triomfal amb dos muntants rectangulars que sobresurten i que aprofitaren fins on pogueren el mur preexistent. A una altura des del paviment d’uns 1,50 m, se situava la imposta, senzilla i ben conservada al costat meridional, des d’on arrencava un arc que conserva *in situ* unes quantes dovelles que defineixen clarament la forma de ferradura de 2,5 m de llum (Fig. 4). L'alçada restituïda de l’arc ens

Fig. 22- Vista de la zona del presbiteri de l'aula tardoantiga amb el suport de l'altar en posició central.

solera de l'hipocaust que, indubtablement, calgué refer i reparar tal com indicarien les seves relacions amb els tenants d'altar. L'existència de la sala circular adossada s'aprofità per a construir una enorme capella disposada perpendicularment a l'eix principal de l'aula. Era, certament, desproporcionada i de planta atípica però el resultat final bé s'ho valia. En haver-se destruït el mur que separava els dos àmbits, deixant una gran obertura d'uns 5,5 m de llum, hauria calgut col·locar una columna que se situava justament al mig, que ajudés a estructurar l'espai tot donant-li estabilitat. Se'n conserven els fonaments atès que desaparegué quan la capella romànica modificà aquest sector. És un sòcol, sòlid, de maçoneria i de plana circular.

Fig. 23- Capella septentrional amb les restes conservades del suport d'un altar.

dóna clars indicis de la coberta, més aviat baixa, del temple. Caldria suposar l'ús de bigues de fusta per a aconseguir un trespol unitari a doble vessant i és més que probable un sostre únic que, per fora, no diferenciaria els espais. Proposaríem una coberta de *tegulae* i *imbrices*, sense, tanmateix, tenir-ne indicis.

Es conservà, almenys com a punt de partida, la solera de l'hipocaust que, indubtablement, calgué refer i reparar tal com indicarien les seves relacions amb els tenants d'altar. L'existència de la sala circular adossada s'aprofità per a construir una enorme capella disposada perpendicularment a l'eix principal de l'aula. Era, certament, desproporcionada i de planta atípica però el resultat final bé s'ho valia. En haver-se destruït el mur que separava els dos àmbits, deixant una gran obertura d'uns 5,5 m de llum, hauria calgut col·locar una columna que se situava justament al mig, que ajudés a estructurar l'espai tot donant-li estabilitat. Se'n conserven els fonaments atès que desaparegué quan la capella romànica modificà aquest sector. És un sòcol, sòlid, de maçoneria i de plana circular.

Ara sí que calgué cobrir el que possiblement fins al seu abandonament havia estat descobert. En aquest cas una teulada cònica, idèntica a la de la nau, recolzada en bigues de fusta. Tanmateix, és possible imaginar l'aprofitament de l'antiga coberta de l'edifici termal, de volta. No tenim dades definitives en favor d'una o altra (Fig. 24 i 25).

Fig. 24- Proposta de restitució volumètrica de l'edifici tardoantic vist del sud-est, tot considerant l'aprofitament de la coberta en volta del *balneum* romà. (D. Vivó).

aquests etapa les dues inhumacions documentades l'any 2008, infantils, i en una posició d'un cert privilegi, en l'aula rectangular però davant de la capella circular. Recordem que són les úniques que hi hagué, com fent bo, per a etapes reculades, la prohibició, poques vegades seguida, de sebollir els fidels dins del temple, segons estipulava el cànon XVIII del primer concili de Braga de 561 (Vives, 1963, p. 75) (Fig. 8).

Potser ja des dels inicis o en un segon moment semblaria probable l'adequació del sector més occidental del *quadratum populi* per a convertir-lo en baptisteri. Notícies creïbles ens fan saber que

Fig. 25- Com la figura anterior (24), però amb vistes de la part interna del temple (D. Vivó).

Referim-nos, finalment, a l'existència de dos suports d'altar que se situen, respectivament, dins del presbiteri i de la capella circular (Fig. 22, 23 i 26). No és fàcil fixar-los cronològicament en un moment o altre. Tanmateix, pel fet d'existir un únic sòl i de lligar-s'hi perfectament, els considerariem d'aquesta fase. També proposariem situar en

justament d'allí procedeix l'actual pica baptismal que fou recuperada i traslladada a l'interior de l'actual església (Fig. 18). És obra en un gran bloc de pedra buidada per dins, de forma vagament troncocònica i de considerable profunditat (0,80 m de diàmetre, 0,66 m d'alçada exterior i 0,46 m de profunditat), molt austera i poc acurada, que ens assenyalaria

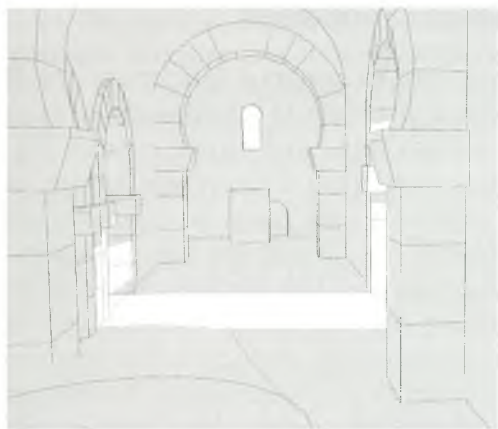

Fig. 26- Proposta de restitució interior de la capçalera del temple tardoantic (D. Vivó).

un bateig d'infants per aspersió tot i que, per les mides era possible, entre el més menuts, practicar l'ablució. Nogensmenys, és segura la inexistència d'una piscina baptismal. Aquestes circumstàncies i la datació que proposem per a l'edifici podrien ajudar-nos a fixar el moment de creació del baptisteri ben entrat el segle VII o un xic més enllà (Palol, 1967, p.

177-182). Si aquesta estança hagués existit, la comunicació amb la capella s'hauria hagut de fer mitjançant uns graons atès que, tal com hem deduït, aquest sector en no haver tingut un hipocaust hauria estat obrat a més alçada. En haver-se recuperat com a nivell del sòl la solera de les *suspensurae* hi hauria hagut un notable *décalage* entre el costat oriental i l'extrem occidental. Atès que, com s'ha deduït, hi havia un fort desnivell entre l'estança més occidental, sense hipocaust, i les més orientals, hem d'imaginar un buidat dels nivells enlairats per a assolir una cota única de circulació. N'és una prova l'existència de dues pilastres afrontades que trobem un xic més a l'oest de la comunicació amb l'interior de la capella i que reproduïxen el model d'arcada que servia per a definir la capçalera (*supra*). En aquesta ocasió, assenyalaria la separació d'àmbits entre *quadratum populi* i baptisteri. Amb un cancell, una cortina o un altre element subtil n'hi hauria prou. Tot sembla indicar que hi romangué fins al final del procés quan tot el sector septentrional del conjunt s'enderrocà.

La porta principal d'accés s'hauria de situar a migdia, recuperant l'entrada original a l'antic conjunt termal. Es trobaria on hi ha la porta actualment condemnada que havia connectat, fins a l'anorreament de les estructures septentrionals, els dos espais. És possible proposar l'existència d'un accés directe des de l'exterior al baptisteri. La manca d'indicis no ens permet anar més enllà.

10. LES OBRES CAROLÍNGIES

Sense massa canvis, aquest conjunt continuà funcionant fins al segle X, moment en què s'edificà una església juxtaposada de nova planta, tot mantenint la més antiga i la peculiar capella circular (Fig. 20,3). En l'obra nova es tingué molta cura d'incorporar, sencer, el mur meridional de l'antiga esglesiola i els punts de connexió del mur oriental i, potser, l'occidental, de tal manera que es lligaven completament i aquestes circumstàncies han permès preservar en bon estat part de les estructures del vell edifici, especialment el brancal i l'arc triomfal. És un cas certament atípic però d'un enorme interès, amb dues naus separades però juxtaposades, funcionant simultàniament. Podrien les advocacions conegudes a Sant Esteve, més antiga, i a Santa Maria recordar aquesta dualitat? No ho sabem però convé tenir-ho present (Esteve i Palli, 1995, p. 112-114, amb totes les dades documentals fins al 1200 aplegades i comentades).

Tingué, aquest nou temple, un absis contraposat en la capçalera occidental? La hipòtesi que plantejà fa uns anys J. Badia era intel·ligent i es basava en aspectes complicats d'explicar que es resolien amb aquella possibilitat. És cert que en el nostre món eclesial carolingi i posterior aquesta mena d'edificis són inexistents. S'adduïa, tanmateix, la presència ben documentada de contracors i contraabsis durant l'antiguitat tardana a *Hispania* i al nord d'Àfrica tot i que la fórmula no sembla que hagués tingut continuïtat (Godoy, 1995, p. 66-87). Nogensmenys, calia recordar que un argument *ex silentio* té un valor molt relatiu tot i que els indicis cronològicament ben establerts anirien en contra d'aquesta possibilitat.

Semblava que es podia resoldre la qüestió excavant aquell espai. Ho va fer L. Esteve que, al costat de migdia identificà els fonaments d'un trosset de mur, de mida esquifida i de poca entitat que, tanmateix, semblava definir la forma d'un arc i que se situaven justament on calia cercar l'inici del contraabsis. Recordem que ja M. Oliva, el 1962, l'havia trobat i l'interpretava com a formant part d'una altra paret "romana" trobada dins del temple preromànic (Aicart, 2003, p. 101-105).

L'excavació més gran i molt més intensa de 2008 no trobà cap altre vestigi ni senyals de rases de saqueig. Ens preguntem: podia aquell modest i curt fonament correspondre a aquella obra? Hauria pogut sostenir una coberta de pedra i morter en quart d'esfera? No més cal observar l'absis actual per a constatar que és tota una altra

cosa. No sembla, doncs, que hi hagués hagut contraabsis tot i que podríem acceptar una certa voluntat de construir-lo (el tall de fonament començaria definint l'espai interior i que hauria exigit, després, un poderós parament posterior tal vegada de planta poligonal) que per raons que ens defugen no s'hauria continuat? És, pensem, una possibilitat a considerar. De tota manera, amb les dades disponibles, sembla més probable que el curt tram de mur localitzat no sigui altra cosa que la prolongació d'algun dels murs d'època romana que s'havien identificat durant les obres realitzades a l'interior de l'església, potser el tancament meridional de tot el conjunt. No oblidem que l'edificació romana s'estenia originalment uns metres més cap a ponent i que en aquesta zona la fonamentació finalitzava a una cota relativament alta en relació amb els murs de llevant de tal manera que a partir d'allí han desaparegut completament, en bona part degut als treballs agrícoles.

Tanmateix, si observem amb cura la planta i la migradesa del mur occidental de l'actual temple hem de convenir en la seva poca entitat que contrasta amb la robustesa de tots els altres murs. És també sorprenent que sigui més curta que la restitució proposada, amb bons arguments, de l'aula rectangular tardoantiga (*supra*). Potser caldria explicar-ho a partir de l'intent de construir una nova porta d'una certa dignitat, associada a un pòrtic, en aquell indret que no degué reeixir o que, inacabada, durà poc temps.

Més endavant, en un moment indeterminat que L. Esteva fixava en el segle XI a partir de primers vestigis (Esteva, 1990, p. 83), però de segur en època romànica, s'efectuà una reforma important que afectà considerablement l'església juxtaposada i, sobretot, l'antiga capella circular que fou substituïda, malmetent-la només puntualment, per una construcció potent de pedra i morter, de forma rectangular i acabada amb un petit absis semicircular (Fig. 20,4). En aquell instant, caldria fixar l'eliminació de la columna central, ara innecessària, i probablement també, la construcció d'uns arcs que reforçaven en punt d'unió de l'obra nova amb l'aula rectangular que es cobriria, ara precisament, amb volta de mig punt de pedra i morter. Modificat, el vell edifici continuava funcionant amb una alta consideració entre aquells que gestionaven el temple (o temples) i els fidels que se'n servien.

Tot fa pensar que aquest conjunt continuà en ús durant molt de temps. L'enderroc de tot aquell sector septentrional on només hi

havia calçobre i pedres, sense terra, que excavà L. Esteva, així ens ho confirma (Esteva, 1990, p. 80 i 83).

Fou un accident? La incúria dels temps? La pèrdua dels valors que durant tant de temps l'havien mantingut? Són, de moment, preguntes sense resposta. Calgué, però, bastir tres poderosos contraforts contra la paret de tramuntana de l'església preromànica per a assegurar l'estabilitat d'un conjunt que durant segles s'havia recolzat en la vella esglesiola tardoantiga.

Convindria, encara que només puguem introduir el tema, insistir sobre la singularitat d'aquest conjunt de tan peculiar història que d'ençà l'època carolíngia constà de dues esglésies juxtaposades i intercomunicades per una sola porta. En aquest cas, la nova no fou obrada per a substituir l'antiga sinó com un element complementari, com una ampliació. És certament difícil veure'l com un temple únic tot i que cal sospitar que era així. Era la voluntat de preservar la capella circular septentrional? Probablement no, atès que eren possibles altres solucions arquitectòniques menys estrambòtiques. Sembla més aviat que calia conservar, sencer, el monument primigeni tot edificant-ne un altre de mides molt semblants. Sigui com sigui aquesta peculiar estructura de dos temples juxtaposats no fou modificada, malgrat les reformes contundents però puntuals del segle XI, fins molt més endavant (*supra*). No és un cas únic. Sense allunyar-nos gaire, a Canapost (Forallac), trobem una solució semblant. Al temple preromànic original (a migdia), se n'hi adossà un altre de romànic. Cada un amb el seu propi absis i altar. La diferència puntual la trobaríem en la interconnexió de les dues construccions a través de tres grans arcades que malgrat la planta resultant, com a mínim peculiar, semblarien configurar un edifici unitari. La planta que en resultava no deixava de sorprendre i es definia com a dues esglésies unides, cada una de les quals dotada del propi altar dins de l'àrea presbiterial (Badia, 1989, 356-361). No coneixem que s'hagi intentat explicar aquest peculiar model que, potser, no ho necessita. Tal vegada, el més raonable, ateses que altres possibilitats no poden ser considerades per al nostre temple (església monacal i església parroquial, existència subsegüent dels altars...), seria de suposar que, quan s'obrà el segon edifici, l'altar principal passaria a ser el de la nova construcció, quedant l'altre com a altar secundari, esdevenint, en darrera instància, una capella molt especial que contenia al seu interior, l'estança de planta circular, d'un altíssim valor. Insistim novament que ha de quedar clara en tot moment

la voluntat de preservar i incorporar a la construcció nova, l'antiga església i el seu especialíssim apèndix.

11. A TALL DE CONCLUSIÓ

L. Esteva, en l'article de 1990, insistia a recordar al lector que les conclusions a les que arribava eren, per força, provisionals. Calia continuar treballant, calien noves excavacions.

Han passat els anys i, finalment, ha estat possible refer un treball que estava embastat. Ara estem en condicions d'entendre millor el jaciment, de filar més prim, de poder proposar una lectura diferent i, pensem, prou ben fonamentada. Hi ha, no cal dir-ho, moltes qüestions obertes, algunes de les quals podran ser resoltes amb noves excavacions; altres, segur que no. En aquest cas caldrà enginy i fer servir les dades d'una altra manera per a fer noves propostes.

En aquest lloc, s'hi edificà, potser ja a la baixa república, una vil·la romana. Es tractava d'un espai privilegiat que se situa en els primers contraforts de les Gavarres que es drecen immediatament al darrere, amb excel·lents camps de conreu a tot l'entorn, amb el bosc pròxim i amb deus d'aigua en la proximitat. Per a acabar-ho d'arrodonir, un important camí, molt antic, probablement preromà, que unia *Gerunda* i la Via Heràclea/Augusta amb la vall d'Aro i el mar, circulava a molt poca distància (una milla romana i escaig) (sobre el camí, Esteva i Pallí, 1995, Fig. 63; Nolla, ed., 2002, p. 183-197, Fig. 149).

En sabem poc de l'edifici que, com a mínim, estigué dotat, almenys durant un temps, d'una *pars fuctuaria* i d'una *pars urbana*, dedicada a l'ús del propietari i dels seus familiars i amics, on practicar l'*otium* sense perdre de vista el *negotium*. És l'edifici de treball el que coneixem un xic millor: sales de dimensions variables amb sòls hidràulics, peces de premses, una probable *cella uinaria*, que fan possible proposar un conreu important de la vinya tal com sembla ser la norma en aquest territori des de la baixa república (Burch et al., 2010, p. 90-93). De ben segur que el conreu de cereals tindria un paper important així com el de llegums, fruita i la cria de bestiar, amb un volum que ens defuig completament. És una altra de les vil·les del nord-est català que, com a mínim, en una etapa determinada de la seva història, desenvolupà un edifici residencial, la monumentalitat del qual hauríem de deduir a partir de l'edifici termal de dimensions considerables i de planta sorprenent. El ma-

terial arqueològic procedent dels vells i nous treballs ens permet resseguir una continuïtat sense talls des del segle I aC fins al segle V.

Precisament és dins d'aquella centúria i en un moment indeterminat de la segona meitat que caldria fixar l'abandonament de la vil·la tal com succeeix arreu del territori i arreu de l'occident romà (*supra*. També, Chavarria, 2007; Nolla, 2008, p. 370-399; Nolla, 2011, p. 27-45). El material és d'una absoluta claredat i contundència tal com els nivells d'enderroc que colguen la major part dels àmbits explorats de la *pars fructuaria* (*supra*). No tenim dades del sector senyorial, però podem deduir-ho atès que fou en aquells anys (segona meitat del segle V) que la vil·la romana, com a tal, deixà d'existir.

Més tard –cal donar temps a la ruïna dels sostres de l'àrea de transformació–, potser a mitjan segle VI, el lloc fou ocupat de nou (Fig. 21). S'aprofitaren alguns espais, se n'eliminaren d'altres i se'n bastiren de nous. Continuava essent un indret excepcional i es continuava explotant la terra amb la mateixa insistència si bé a partir de noves maneres de fer. Aquesta és una de les grans novetats de l'arqueologia d'aquests últims anys que posa de manifest, a tot el territori, nous models de poblament que res no tenen a veure amb la vil·la romana. Els paral·lels es multipliquen i, cal dir-ho, també els diferents models (Roig, 2009, p. 207-251; Nolla, 2011, p. 27-45). Com en tots aquests nous establiments agrícoles, la tècnica constructiva emprada és diferent, molt senzilla, amb sòcols de mur de pedra lligada amb fang, sòls molt simples, ús de la tàpia i, sovint, no pas sempre, sostre de brancatge, palla i argila. Són, de vegades, petites agrupacions plurifamiliars i d'altres, unifamiliars (Roig, 2009, p. 207-251; Nolla, 2011, p. 27-45). Cal lamentar la proximitat d'aquesta fase al nivell superficial que ens n'ha fet desaparèixer, almenys al sector explorat, tot indici. No podem ni fixar-ne l'inici –no ens valen els nivells d'abandonament de la fase anterior– ni el moment final, tot i que l'ocupació d'aquella zona degué ser d'una absoluta continuïtat. Aquest moment que ara descobrim i presentem s'ha de continuar investigant. Cal fixar-ne l'extensió i també l'activitat econòmica que s'hi desenvolupava.

Nosaltres situàriem la construcció de l'esglésiola en aquesta etapa, potser no en el moment inicial però sí al cap d'una o dues generacions. No creiem probable una situació inversa on primer hauria estat el temple i, més endavant, l'establiment rural. Per la forma, per la simplicitat i, alhora, una certa complexitat, per la prò-

pia dinàmica de l'evolució del lloc, l'edifici religiós se'ns mostra clarament tardoantic. Només la planta, en aquest cas absolutament condicionada per unes preexistències, encara en un cert bon estat i, almenys parcialment, visibles, semblaria donar suport a la proposta. L'arc triomfal ultrapassat també podria tenir-se en consideració tot i el llarg ús d'aquella fórmula (Barral, 1981, p. 94; Utrero, 2006, p. 245-346). Cal que ens preguntem, també, qui n'hauria estat el comanditari, si hauria estat proposta episcopal o senyorial. Tot i ser més probable aquesta darrera possibilitat, no tenim arguments per a resoldre amb seguretat el dilema.

L'esquema del conjunt, ja des dels inicis, és clara i convencional, amb el cos principal del temple ben orientat (Fig. 22, 24 i 25) i, disposant-se perpendicularment, una capella que, en aquesta ocasió, era de forma extravagant i atípica. És un esquema que trobem manta vegades en temples tardoantics com podem veure en la fase segona de l'església funerària del cementiri neapolità a Empúries (Nolla i Sagrera, 1995, p. 88-93), en el segon moment evolutiu del gran mausoleu de santa Magdalena, també a Empúries, quan esdevingué església funerària (Aicart, Nolla i Palahí, ed., 2008, p. 121-136), a la fase inicial del temple de Sentmenat (Roig, Coll i Molina, 1995), en l'església martirial de l'amfiteatre de Tarragona (TED'A, 1990), i en tants altres llocs. Canvia la forma, la superfície o la situació concreta de la capella però l'esquema és el mateix.

Recordem les diverses hipòtesis expressades davant del monument per a observar com intentaven aproximar-se al conjunt els erudits que se'n preocuparen. J.A. Adell (*supra*), amb tota la cautela, insinuava un fort paral·lelisme amb baptisteris nord-africans i, més pròxim, amb el de Los Aljezares, a Múrcia (Vizcaino, 2007, p. 437-448). Veritablement, la forma és la mateixa però és una proposta que cal rebutjar. No hi ha cap vestigi que ho pogués confirmar atès que, en haver-se obrat parcialment al subsòl, s'hauria preservat almenys en part. Recordem, també, que hi ha indicis fonamentats per a situar el baptisteri, no d'immersió sinó d'aspersió, justament als peus de l'esglesiola (*supra*).

L. Esteve, cegat per la forma i les dimensions de la capella septentrional, capgirava l'esquema del conjunt, disposant l'eix principal de nord a sud i el secundari de llevant a ponent. Feia servir, com a punt de referència, la planta de l'església de *Segobriga* (Sailices, Conca) (Abascal, Almagro i Cebrián, 2008, p. 223-235), perfecta-

ment orientada, que, tanmateix, no ens serveix car reproduïx la cripta soterrada i no el presbiteri que es disposava al damunt.

P. de Palol, astorat davant del monument que considerava antic i notable, feia gala de saviesa i d'intuïció, tot assenyalant que podria tractar-se d'una aula funerària (*supra*). I, indubtablement, aquesta podia ser la funció d'aquella immensa capella. Cal, però, matissar-ho. Ja assenyalava l'il·lustre arqueòleg que en contra d'aquella possibilitat es dreçava, com una muralla, la inexistència d'enterraments. És una dada a considerar que podríem, però, menystenir si imaginéssim un(s) sepulcre(s) monumental(s) col·locat(s) convenientment que hauria acabat desapareixent. L'existència del tenant d'altar, si fos segur que cal situar en aquest moment, no va gaire a favor d'aquesta possibilitat atès que ocupa la posició privilegiada. Nosaltres proposariem que més que una capella funerària convencional fos una aula dedicada al culte d'una o unes relíquies importants que es trobarien servades dins del peu d'altar que, recordem-ho, tenia un *loculus* ben obrat per a acomplir aquesta funció (Esteve, 1990, p. 91-92, Fig. 34 i 35).

Només cal tenir present l'enorme desenvolupament del culte als màrtirs i, de retop, a les seves relíquies, que s'estengué, sobretot, des d'inicis del segle V amb una immensa força i que fou de llarguíssima durada (Duval, 1982, p. 543-580; Saxer, 1991a, p. 776-777; Saxer, 1991b, p. 1377-1379).

Fixar cronològicament el conjunt, sense vestigis més clars, és arriscat però pensem que cal fer-ho per a acotar el seu *tempus* evolutiu. No creiem possible datar l'establiment rural abans de mitjan segle VI i, potser millor, en el pas de la centúria següent. Els enderrocs del vell edifici romà, tan abundants i tan clars, ens ho suggereixen. La construcció del conjunt eclesial podria situar-se en un moment indeterminat partir del segle VI avançat. Quan coneguem millor el cementiri que es desenvolupà al seu redós, tindrem dades més segures per a filar més prim.

Nogensmenys, la vida a l'entorn del temple, més a prop o més lluny, continuà sense tall tal com posa de manifest el cementiri acabat de descobrir i les dades documentals ben conegudes. Una població dispersa sobre els conreus, de poc pes demogràfic, tal com semblaria assenyalat la categoria d'església subsidiària i no de parroquial durant uns quants segles.

També se'ns escapen els detalls de la construcció, al segle X, d'una nova església juxtaposada que, en darrera instància, no era

altra cosa que una ampliació del conjunt (Fig. 23). Era el prestigi de l'antic monument que el feia intocable? No ho sabem. El que és ben cert, però, és que no es procedí a crear un nou temple damunt de l'antic. Devia haver-hi molt bones raons per a actuar d'aquesta manera tot i que som incapaços de copsar-les.

12. BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J.M., ALMAGRO, M. i CEBRIÁN, R. (2008), "Segóbriga visigoda", *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Alcalá de Henares, p. 220-241 (Zona Arqueològica, núm. 9).
- ADELL, J.A. (1984), "Santa Maria de Bell-lloc d'Aro", *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*. Barcelona, p. 309-310.
- AICART, F. (2003), *L'església de Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà): un exemple d'intervenció arqueològica durant el franquisme (1955-1964)*, Treball de Recerca de Tercer Cicle, Universitat de Girona.
- AICART, F., LLINÀS, J. i SAGRERA, J. (1991), "Primera aproximació a la difusió de la terra sigillata lucente al nord-est de Catalunya", *Cypsela*, IX. Girona, p. 197-207.
- AICART, F., NOLLA, J.M. i PALAHÍ, L. editors (2008), *L'església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona.
- BADIA, J. (1977), *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona.
- BADIA, J. (1985), *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona (segona edició corregida i augmentada).
- BADIA, J. (1989), "Sant Esteve de Canapost", *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*. Barcelona, p. 356-361.
- BARRAL, X. (1981), *L'art pre-romànic a Catalunya (segles IX-X)*, Barcelona.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D., VIVO, J. i SIMON, J. (2010), "La síntesi", *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo*. Girona, p. 7-188.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M. i TREMOLEDA, J. (1995), *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*. Girona (Estudis Arqueològics, 3).
- CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. (1999), *La vil·la romana de Vilalba. Un exemple de l'ocupació i explotació del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CHAVARRÍA, A. (2007), *El final de la villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Turnhout (Bibliothèque de l'Antiquité tardive, 7).
- CLOTET, M.T. (1990), "Les fonts picants de la vall d'Aro", *Estudis del Baix Empordà*, 9. Sant Feliu de Guíxols, p. 5-29.
- CLOTET, M.T., PALLÍ, L. i ROQUÉ, C. (1999), *Les fonts de les Gavarres*. Girona (Col·lecció Dialogant amb les pedres, 7).
- DUVAL, Y. (1982), *Locus sanctorum Africae. Le culte des martyres en Afrique du IVème au VIIème siècle*, Roma (Collection de l'École Française de Rome, 58).
- ESTEVA, L. (1990), "Bell-lloc d'Aro. Restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)", *Estudis del Baix Empordà*, 9. Sant Feliu de Guíxols, p. 63-114.
- ESTEVA, L. i PALLÍ, L. (1995), *Els llocs de la vall d'Aro. Gissalis i el monestir de Sant Feliu de Guíxols (881-1199)*, Sant Feliu de Guíxols.
- GODOY, C. (1995), *Arqueologia y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- JUNYENT, E. (1983), *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona (Textos i estudis de cultura catalana, 3).
- LLINÀS, J., MANZANO, S., PUIG, A.M. i ROCAS, X. (1997), *L'excavació de la carretera de Sant Martí: un sector de l'entorn d'Empúries des de la baixa república a l'antiguitat tardana*. Girona (Estudis Arqueològics, 3).
- NOLLA, ed. (2002) = AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., LLINÀS, J., LLORENS, M., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., PRADO, G. de, SAGRERA, J., SUREDA, M. i TREMOLEDA, J.,

- Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro, Castell-Platja d'Aro - Girona.*
- NOLLA, J.M. (2008), "Las villas tardías del nordeste peninsular", *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón* a cura de C. Fernández Ochoa, V. García-Entero i F. Gil Sandino. Gijón, p. 370-390.
- NOLLA, J.M. (2011), "La Catalunya Vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. De la fi de la Tarraconense a la consolidació dels comtats (segles V-IX). Tarragona del 10 al 13 de juny de 2010, Tarragona*, p. 27-45.
- NOLLA, J.M. i SAGRERA, J. (1995), *Ciuitatis Impuritanae Coementeria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis, Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, Girona*.
- OLIVA, M. (1962), "Noticias sobre iglesias prerrománicas gerundenses", *Revista de Girona*, 20. Girona, p. 65-89.
- PALAHÍ, L. i NOLLA, J.M. (2010), *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona (Documenta 12).
- PALOL, P. de (1967), *Arqueologia cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. de (1999), "Basílica de Bell-lloc d'Aro", *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i IX* a cura de P. de Palol i A. Pladevall, 1999, p. 194-195.
- RAMOS, M.L. (1984), "Santa Maria de Bell-lloc d'Aro", *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà.I*. Barcelona, 1984, p. 308-309.
- RAYNAUD, C. (1993), "Céramique luisante", *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIIème s. v. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara, 6, a cura de M. Py, p. 504-510.
- ROIG, J. (2009), "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglo VI al X)", *The Archaeology of Early Medieval Village in Europe* a cura de J.A. Quirós. Vitòria, p. 207-251.
- ROIG, J., COLLA, J. i MOLINA, J.A. (1995), *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1.500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat.
- SAXER, V. (1991a), "Esteban, protomàrtir", *Diccionario patristico de la Antigüedad cristiana* a cura de A. Di Bernardino. Salamanca, p. 776-777 (Verdad e Imagen 97).
- SAXER, V. (1991b), "Martirio. II. Culto de los mártires, de los santos y de las reliquias", *Diccionario patristico de la Antigüedad cristiana* a cura de A. Di Bernardino. Salamanca, p. 1377-1379 (Verdad e Imagen 97).
- TED'A (1989), *Un abocador del segle V dC en el fòrum provincial de Tàrraco*, Tarragona (Memòries d'Excavació 2).
- TED'A (1990), *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona (Memòries d'Excavació 3).
- TREMOLEDA, J. i CASTANYER, P. (1988), "Estudi de la ceràmica recollida a Bell-lloc d'Aro (preferentment s. II-III dC)", *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 7. Sant Feliu de Guixols, p. 19-27.
- UTRERO, Mª Á. (2006), *Iglesias tardoantiguas y altomedievales en la Península Ibérica. Análisis arqueológico y sistemas de abovedamiento*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología XL).
- VIVES, J. amb la col·laboració de MARÍN, T. i MARTÍNEZ, G. (1963), *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Bcelona-Madrid.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, L., NOLLA, J.M. i SUREDA, M. (2006), *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae...sed uitam faciunt*, Girona.
- VIZCAINO, J. (2007), *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*, Múrcia (Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardia, XXIV).